

Vedergällningen

JAN BROKKEN

Vedergällningen

Översättning Joakim Sundström

ERSATZ

© Jan Brokken, 2013
Originally published by Uitgeverij Atlas Contact, Amsterdam
© Ersatz, Stockholm 2020
Originalalets titel De vergelding
Översättning från nederländska Joakim Sundström
Redaktör Georg Bengtsson
Korrekturläsare Ola Wallin
Omslag Roald Triebels
Grafisk form & sättning Ola Wallin
Tryck Scandbook, Falun
ISBN 978-91-88913-29-6

This book was published with the support
of the Dutch Foundation for Literature

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

ersatz.se

Vedergällningen är baserad på verkliga händelser. Under mina efterforskningar arbetade jag nära samman med Bert G. Euser. Han samlade in rättsliga och historiska dokument och talade med 150 ögonvittnen, direkt inblandade eller efterlevande till direkt inblandade. Utan hans årlånga efterforskningar skulle den här boken bara vara en förstudie till den som nu föreligger.

Inte desto mindre: Varje sanning är bara en tolkning av det som hände i verkligheten.

ETT

»Varför är det förgångna alltså så smärtsamt?«

– VASILIJ GROSSMAN, *Liv och öde*

Hon hade ett brett ansikte, öppet som en bok. Ögonen avslöjade en livslust som rimmade illa med omgivningens grå allvar. När hon klev upp på morgonen och tittade ut genom vindsfönstret såg hon ett landskap som stod under vatten, och tre meter höga pålar som stack upp över vattenytan, resta som hinder för allierade fallskärmssoldater och amfibieflygplan. Allt var en enda brun lervälling – även fruktträdgårdarna var översvämmade.

I köket åt hon ett mjöligt äpple, några skorpor fanns det inte, och inte heller hade hon socker till sitt fläderte. Det var fortfarande ganska dunkelt i det lilla huset som klamrade sig fast vid vallen; först framåt eftermiddagen brukade en strimma ljus leta sig in på baksidan. Ändå glittrade hennes ögon som om hon såg pariserhjulet snurra på ett tivoli.

Hennes yngste bror kallade henne en fnittermaja och vän med alla. Det senare vågar jag betvivla. Hon letade efter en blick som vilade på henne mer än en sekund, efter en reaktion, ett tecken på uppmärksamhet, eller om inte annat ett tecken på ogillande. Är man det tionde av elva barn kommer man alltid sist i ordningen: hon ville bli sedd.

Hösten 1944 var Sandrien de Regt en iögonfallande flicka på 14 år. Ernst Friedrich Lange, som tillbringade alla lediga stunder med henne och inte ens tog sig tid att skriva hem, betygade varje kväll hur förtrollande vacker han tyckte att hon var. Orden flödade ur honom, och hon förstod långt ifrån allt. För att vara militär pratade han mycket och själfullt: det var som om han ville få henne att glömma unifor-

men han bar genom att se på henne och låta orden komma i en strid ström.

Han tyckte att hon var snygg. Förförisk. Som en italienska, påstod han en eftermiddag när de hade varit ute på promenad tillsammans. Sandrien hade förvisso tjockt, svart hår och stora, mörka ögon, men det hade nästan alla flickor i byn, vilket Ernst förmodligen inte hade lagt märke till. I slutet av augusti hade han blivit inkvarterad bara några hus från hennes, och sedan dess hade han inte haft ögon för någon annan. Att byn bestod av vallar, av fördämda floder, slussar och kanaler, var säkerligen också något som han fortfarande måste upptäcka.

Ernst Lange var själv allt annat än blond, men ingen kunde berätta för mig om hans hårfärg skilde sig särskilt markant från Sandriens mörka om än inte korpsvarta hårsvall. Jag antar att han hade kastanjebruna ögon. I övrigt gjorde han heder åt sitt namn: han var både lång och allvarlig.

Ibland föreställer jag mig honom som nervös och miss-tänksam, eftersom han fortfarande inte hade vant sig vid att vara fiende i ett land där invånarna talade något som i hans öron måste ha låtit som en egendomlig dialekt. Andra gånger tänker jag mig honom som en stolt ung man som knappt kunde tro sin egen lycka. Att kort efter att ha anlänt få sluta byns vackraste flicka i sin famn, det var inte varje soldat förunnat.

Jag vet inte. Det är lika bra att jag erkänner det direkt, för att samtidigt också konstatera att det här är en historia som slingrar sig fram och tillbaka mellan fakta och antaganden. Inte för att jag vill försköna några bilder eller förhöja några känslor – det vore att gå emot den kärva sanningen i det som berättas. Jag har läst tusentals dokument, utdrag, anteckningar, akter, vittnesförhör och ögonvittnesrapporter

för att kunna skapa mig en korrekt bild av personer och situationer. Men vissa fakta går inte längre att bringa i dagen.

Av alla personer i den här boken var Ernst Friedrich Lange under många år den mest okände för mig, den vagaste, en ung man som spelade en biroll. En sak som jag dock är helt säker på är att Lange var en reslig karl, betydligt längre än sina kamrater som på sin höjd var en och åttio. Just hans längd skulle bli ödesdiger för honom.

Länge svävade jag i ovisshet om hans ålder. I diverse polisrapporter står det att Ernst var 17 år när han förlades i den sydholländska byn Rhoon, men till en början visste jag inte om han var 17 år och två månader, eller 17 år och elva månader. Det gör en ganska stor skillnad: antingen var han en pojke i slutet av puberteten eller nästan en vuxen man. Ingenstans i den nederländska dokumentationen uppges hans exakta födelsedatum, endast: född 1927. Senare visade det sig vara felaktigt. Från Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge – en organisation som förvaltar tyska krigsgravar – fick jag ett annat födelseår: 1926. Även födelsedatumet fanns noterat: den 24 juli. I oktober 1944 var Ernst Lange 18 år och två månader.

I de officiella papperen framgår hans trostillhörighet: evangelisk. Som protestant torde han ha växt upp i västra eller norra Tyskland snarare än i Bayern. I Nordrhein-Westfalen, trodde några bybor som sa sig ha vaga minnen av Ernst Lange. I Essen. I de nederländska dokumenten förekommer inga säkra uppgifter om födelseort.

Uppgifter i militärarkivet i Freiburg gör gällande att Jörnsdorf i Kreis Weimar är hans födelseort. Kreis Weimar heter nuförtiden Kreis Weimarer Land, men där finns inga byar eller orter vars namn ens påminner om Jörnsdorf. En Ernst från Essen föreställer jag mig annorlunda än en Ernst från

Weimar. Ernst från Weimar tänker jag mig som en strängare figur.

Men inget av det där stämmer. Ernst Friedrich Lange visar sig komma från Jörnstorff, med *t* i stället för *d*. En skillnad på en enda bokstav, ändå ser jag ett annat ansikte framför mig. Jörnstorff ligger i nordöstra Tyskland, i Mecklenburg-Vorpommern, inte långt från Östersjön. I mina ögon gör det Ernst avsevärt mer sympatisk än den tyske unge mannen från Thüringen. Som pojke måste han ha cyklat till stranden många gånger, eller till den närmaste hamnstaden – Rostock – för att ensam eller tillsammans med sin far titta på fartygen.

Men det är lika möjligt att han blev sjösjuk vid blotta tanken på vågor och att han uppfattade marinen som ett straff. Det finns inga brev bevarade från honom, och även om det hade funnits är det inte otänkbart att han skulle ha förtigit sina känslor när han skrev hem.

En militär har ett nummer, tillhör en försvarsgren och en enhet. Sådana uppgifter kan verka värdefullare än vad de faktiskt är. Vad säger det om Lange att han ingick i 6:e kompaniet i den tyska krigsmarinens 20:e *Schiffsstammabteilung* (SStA) och att 38 190D/44D stod ingraverat på brickan runt hans hals? Inte mer än att siffran efter snedstreck står för året då han ryckte in: 1944.

Brickan var en identitetsbricka. Ernst begravdes med den, först i Rotterdam-Crooswijk, fyra dagar senare på den tyska militärkyrkogården Ysselsteyn i provinsen Limburg. Där ligger han bland 32 000 andra tyskar som stupade i Nederländerna under andra världskriget. I block BW, rad 5, grav 103. Märkligt ändå att jag från första början visste var hans grav stod att finna, det var som om några enstaka detaljer om hans död var det enda jag fick veta, medan allt

som rörde hans ungdom och skoltid under naziären förblev höljt i dunkel.

Som alla tyska militärer hade Ernst Lange ett fältpostnummer, M (för Marinen) 64 802 (*Nachrichten-Kompanie Führungsstab Nordküste*). Till det postnumret fick han aldrig någon post.

Ernst Lange var matros under utbildning. Inte så konstigt egentligen, år 1944 var all ung kanonmat som Hitler behövde för sitt totala krig »under utbildning«. »Matros« är mer vilseledande än klagörande: uppemot hälften av krigsmarinens manskap satte aldrig sin fot på ett fartyg. Ernst hörde till det som i dagligt tal kallades »landmarinen«. Landmarinens fotfolk hade till uppgift att övervaka hamnar, vattenvägar, broar och möjliga landningsplatser som annars riskerade att falla i de allierades händer.

De flesta unga män i 18-årsåldern anmälde sig frivilligt till krigsmarinen för att slippa tjänstgöra i Waffen-SS eller Wehrmacht och skickas på en enkel resa till östfronten. Landmarinen övervakade kusten från Bremen till Biarritz. Efter D-dagen var inte det heller någon dans på rosor, men på papperet hade en matros i landmarinen större chans att överleva än de soldater som i lera och snö måste strida mot Röda armén.

Ernst Lange växte upp så pass nära Polen att han måste ha fruktat vintrarna på östfronten, men om det faktiskt var så att även han anmälde sig som frivillig till marinen i Rostock kan inget arkiv bekräfta.

Kring Sandrien finns det inte lika många frågetecken. Hon föddes den 11 augusti 1930. När hon blir inblandad i den här historien är hon 14 år och två månader, men jag har fått höra från olika håll att hon såg minst två år äldre ut. Hon

var lika lång som sin nio år äldre syster Dien, även om ingen av dem var ovanligt högre: en och sjuttioen. Sandrien måste ha tittat upp på Ernst, som var 16 till 17 centimeter längre.

Nu som då var Sandrien knappast ett namn som låg nära till hands för en protestantisk flicka. Hennes dopnamn lyder Sandrina. Fadern kallade henne Sandrien, med tonlöst *s*. Hennes lärare, fröken Corthals, kallade henne *Sien*, och det gjorde även skolans rektor, magister Brons. Hon tyckte illa om fröken Corthals och önskade att magister Brons skulle trilla av cykeln och bryta nacken. Barn från stora familjer behandlades tämligen styvmoderligt av fröken Corthals och magister Brons. Sandriens syster Berdien – med smeknamnet *Dien* – uttryckte sig ännu mer oförblommerat och kallade magister Brons en skitstövel och fröken Corthals en satkärring.

Själv tyckte jag att fröken Corthals var en av de bästa lärarna i skolan, men jag kom inte från en stor familj och föddes först efter kriget. När hon blev min lärare i första klass hade hon för länge sedan passerat de trettio, och vid det laget hade hon säkert omvärderat sina fördomar. Låt vara att hon inte tolererade några som helst dumheter från min klasskamrat Piet de Lijzer. Även Piet kom från en stor familj och av en händelse bodde familjen de Lijzer granne med familjen de Regt i ett lika litet hus på Rijdsdijk-vallen – jag vill minnas att de var tretton stycken i familjen.

Vad magister Brons beträffar så instämmer jag med Sandrien och Dien: för honom som rektor var minsta tecken på olydnad ett rött skynke. En gång blev jag tvungen att lägga upp händerna på katedern så att han kunde slå mig på fingrarna med en trälinjal. Flera år efter att han hade gått i pension kunde jag ibland se honom komma cyklande genom

byn, med ryggen rak som en pekpinne. Han hälsade artigt på mig. För före detta elever lär han ha varit beredd att gå genom eld och vatten. Egentligen har jag aldrig hyst något agg mot honom: han var en man av den gamla skolan, och den gamla skolan var auktoritär.

De flesta i byn fortsatte att kalla Sandrien för *Sien*, fast efter att hon för första gången blivit kysst av en pojke tyckte hon själv att Sandrien lät vuxnare. Vad den saken beträffar var hon tidigt ute, åtminstone tidigare än sina syskon. Kriget gjorde att hon blev vuxen snabbare.

Ernst Lange kallade henne Sandrien, med tonande *s*. Och som han uttalade *r*... det lät som om de kom bubblande upp ur halsen. Men hans *n* var mjuka som filt, och när han uttalade hennes namn – *Ssandrrriennn* – kändes det som om en nyckelpiga kröp längs hennes ryggrad. Hans röst fick henne att rysa av välbehag, och hon kände sig nästan som en dotter till Koolhoven, flygplanstillverkaren som bodde på Rhoon.

En av sakerna som hon försökte förklara för Ernst var att man inte bodde »i Rhoon« utan »på Rhoon«, eftersom Rhoon i århundraden var en ö i floden Maas mynning. Man bor »på« en ö, eller hur? Ernst förstod inte ett dugg. I många avseenden var han både skärpt och alert, men ibland tyckte hon att han verkade lite bakom flötet. Och dessutom godtrogen, som om kärleken var helt och hållet osjälvisk.

Matros Lange borde mycket riktigt ha vetat bättre. Inte nog med att han förförde Sandrien med hjälp av en tvål (ett enkelt sätt att vinna flickors gunst; det rådde stor tvålbrist och de kostade en förmögenhet i kuponger), platsen de träffades på gav inte heller anledning till några sentimentala spekulationer. Om det nu inte var så att Ernst omedelbart förstod att många före honom hade gått upp för den knarande vindstrappan.

Av någon anledning har jag en känsla av att Ernst Lange blev tvungen att avsluta sina gymnasiestudier innan han fick möjlighet att avlägga sin studentexamen, precis som tiotusentals andra sexton-, sjutton- och artonåringar i april och maj 1944. Och att han från det ena ögonblicket till det andra blev tvungen att byta ut studierna i matematik, kemi, grekiska, latin, Hölderlin, von Kleist och *Wilhelm Meisters läroår* mot en sex veckor lång militärutbildning och en skyttekurs som pågick i exakt sju timmar, varefter han – som totalt 80 000 andra unga pojkar – skickades till ett område som skulle försvaras till sista man.

Men det är som sagt bara spekulationer. Kanske gick han en teknisk utbildning när Hitler sänkte värnpliktsåldern till 16 år. Eller så jobbade han på en fabrik. Lantarbetare är en annan möjlighet, även om han knappast såg ut som en bonddräng. Ibland bar han runda glasögon. Enligt en informant såg han ganska fumlig ut när han lirkade fast skalmarna bakom öronen. Den bilden passar in på en något världsförärvänd gymnasist.

Men det gäller förstås att se upp med sådana antaganden. Ernst Lange hade lika gärna kunnat bli en råbarkad buse eller en sadist om han hade fått fortsätta leva. Dagen efter att han dog, den 11 oktober 1944, visade sig hans kamrater vara kapabla till vad som helst. Varför skulle inte han också ha kunnat vara det?

Ernst kunde skatta sig lycklig att han inte hade skickats till östfronten eller till västfronten i Normandie. År 1944 hade området söder om Rotterdam ännu inte förvandlats till slagfält. Hans överordnade höll det likväl för troligt att så skulle ske: efter anfallet mot Antwerpen trodde de att Rotterdam stod på tur. De allierade skulle försöka inta hamnarna. Tillsammans med ett femtontal hastigt inkallade

olycksbröder måste Ernst bevaka området runt Waalhaven. Ett tröstlöst område: halvt raserade kajer, förstörda kranar, bombarderade magasin. Men i själva hamnen låg u-båtar. Lite längre söderut fanns hagmarker, utvunna landområden och ljungtäckta sandslätter som utgjorde en del av Waalhavens till stor del ödelagda flygplats. Det rådde inga tvivel om att flygplatsen återigen skulle spela en nyckelroll vid ett allierat anfall, precis som den gjort i början av kriget. Under sina första veckor i Sydholland hade Ernst haft till uppgift att lägga ut minor.

Sandrien ville inte höra talas om några offensiver. Allt som hade med kriget att göra, med ockupationen, armén, drillen och disciplinen, gjorde henne på dåligt humör. Det enda hon tyckte om med kriget var att ingenting var som vanligt längre, ingenting gick på rutin. Bara ett ord som »undantagstillstånd« fyllde henne med ett slags inre välbehag. Från och med hösten 1943 behövde hon inte gå i skolan längre och sommaren 1944 fick hon sluta sitt jobb som hemhjälp. Ingen lokal storman eller storbonde kunde betala för ett hembitråde längre, och Luftwaffe, som in kvarterat sig i Rhoons slott, hade redan anställt sju kvinnor från byn som tvättade och strök officerarnas skjortor – där behövdes ingen ytterligare personal. Kriget såg hon som en semester som, hoppades hon, aldrig skulle ta slut.

Hemma måste hon hjälpa till i hushållet; med tio bröder och systrar var det oundvikligt. De äldsta var i och för sig utflugna, Jacob, Aleida och Neeltje hade gift sig, Martinus hade blivit kallad till *Arbeitseinsatz* i Tyskland, men Neeltje och hennes man hade flyttat in i det främre rummet på nedervåningen (där de sov i alkoven) och Sandrien hade ytterligare fem bröder och systrar som fortfarande bodde hemma. Tobias, den yngste, kissade fortfarande i sängen

– märkligt för en tolvårig pojke. Tillsammans med Dien bäddade hon sängarna och tvättade kläder och lakan i baljan bakom huset. Bättre kunde hon egentligen inte ha det. Dien var aldrig den som domderade sin yngre syster, hon frågade bara om hon kunde hjälpa till lite. Det gjorde hon mer än gärna, för Dien hade alltid massvis med historier att berätta och det gjorde hon för det mesta när hon var upptagen med något.

Den äldre systemen var hennes stora förebild. Vad Dien gjorde, ville hon också göra, utan att fundera närmare på saken. Dien var med sina 23 år en vuxen kvinna, men det innebar inte att hon iklädde sig en moderlig eller tillrättavisande roll. Med sina stora händer och breda axlar var det något manligt över henne, men när hon rätade på ryggen sköt hon fram bröstet och vred på axlarna som om hon ville framhäva sin kvinnlighet. Dien var den sturskaste av hennes systrar, en våghals som inte brydde sig om vad folk viskade om henne i byn.

Sandrien kände Dien bättre än hon kände sin egen mor. Modern hade händerna fulla med Geerten, som inte var riktigt som andra, och Tobias, som alltid var rädd, fast ingen förstod varför.

Tvätta, stryka, skrubba. Först sent på eftermiddagen kunde hon ägna tid och tankar åt sitt andra liv, när hon satt på sängkanten och gjorde sig vacker med hjälp av en pincett och en sprucken handspegel. Hennes ögonbryn tycktes alltid vara på väg att bli för breda och buskiga, ett vanligt problem när man har så mycket mörkt hår. Med pincetten drog hon ut de längsta stråna, de som nästan hade börjat krulla sig. »Väck«, sa hon varje gång ett hårstrå lossnade. Det kunde ta sin rundliga tid att bli färdig med ansningen, för henne var det inte minst ett sätt att komma ner i varv. På

Diens inrådan tunnade hon inte ut ögonbrynen för mycket; matrosen tyckte inte om pennstreck. När de ser hårstråna där uppe tänker de på hårstråna där nere, lärde hon sig av Dien. Hennes storasyster hade för övrigt också tjockt, svart hår.

Åt gjorde de på mindre än tio minuter. Efter maten läste fadern högt ur Statsbibeln i uppemot 20 minuter. Han var en saktmodig man som egentligen aldrig förbjöd henne eller syskonen någonting, men vad bibelläsningen beträffade var han sträng. Det gick aldrig en dag utan att han läste högt ur den Heliga Skrift.

När man lyssnade på honom blev man verkligen övertygad om att tron gav styrka. Från ena stunden till den andra förvandlades han till en fast och resolut man. Som ung hade han fått utstå mycket stryk, hans far drack jenever som vore det vatten. »En usling till karl«, sa han om sin pappa; följaktligen hade han föresatt sig att aldrig dricka en droppe sprit och aldrig stå i vägen för sina barn. Han sa sällan mer än »mmm«, »visst« eller »ja, gör det«, det var först när han läste ur Bibeln som han fick en stark och klangfull röst. När han sa »Satan« så var det verkligen *Satan*, då kröp man ihop. Sin stolthet hämtade han ur Bibeln och sin gudstro. De enda gångerna han använde sig av ordet »vi« var när han talade om sig och sina trosbröder i den nyreformerta kyrkan (Reformerta kyrkan i Nederländerna).

Anledningen till att jag här vill betona vilket samfund han tillhörde är att de nyreformerta, precis som kommunisterna, står höjda över alla misstankar vad gäller deras hållning till ockupationsmakten. Zacheus de Regt hade ingenting till övers för nazisterna. Hela våren 1940 hade han reciterat bibelstycket om Satan och hans barn förstod mycket väl vilka han hade i åtanke när han gjorde det. Trots det

förbjöd han inte sin dotter Dien att umgås med underofficer Walter Loos eller sin dotter Sandrien att sällskapa med Ernst Lange. Annat än vad tron beträffade ville han inte påtvinga sina barn någonting. Inte heller lär han ha stått på tyskarnas sida i hemlighet: hans äldste son Jacob hjälpte motståndsrörelsen med allehanda praktiska göromål och med spridningen av illegala tidningar (under förutsättning att de var kristna), hans son Martinus förbannade tvångsarbetet i Tyskland och utgöt sin galla i breven som han skrev hem under de två år han vistades där, och hans son Chiel hade år 1944 anslutit sig till BS (Binnenlandse Strijdkrachten), de nationella stridskrafterna. Inte för att de Regt uppmantrade sina söner att ansluta sig till det illegala motståndet, ett sådant beslut, som kunde kosta Jacob eller Chiel livet, måste pojarna fatta själva. Zacheus de Regt var av allt att döma en mycket mild man.

Eller visste han inte att två av hans döttrar vänslades med fritzarna? Det är möjligt: 16 år efter kriget hade hans son Tobias fortfarande ingen kännedom om detta. Tobias hade dock sina aningar, ängsliga aningar, och kanske var det därför han kissade i sängen tills han fyllde 15. År 1944 betraktade han världen runtomkring sig med en tolvårings nyfikenhet och förundran och försökte förstå sig på den. Ändå uppfattade han enligt egen utsago ingenting om Diens och Sandriens utsvävningar, varken hemma eller i byn. Det kanske var likadant för Zacheus. Det tunga kroppsarbetet – han var trädgårdsmästare – tärde på krafterna, när han kom hem hade han den egna täppan att ta hand om och dessutom måste han utfodra grisarna i stian bakom huset. Annars hade barnen ingenting att äta. Zacheus de Regt hade inte tid att lyssna på det som det skvallrades om på vallen.

Det kan också hända att han var en sådan som tittade åt vänster när alla andra tittade åt höger. Hans döttrar gick ut i stort sett varje kväll och kom hem igen långt efter utgångsförbudet. Det kunde de bara göra om de hade sällskap av tyska militärer. Om han inte kände till det så berodde det på att han inte ville känna till det; vissa föräldrar före-
drar att inte se vad deras barn har för sig.

Dien höll över vattnet som hon värmt på vedspisen i diskhon – på Rijdsdijk var de ännu inte anslutna till gasnätet. Så höll hon en skvätt vinäger i vattnet och började diska. Sandrien plockade åt sig kökshandduken från diskstället. Dien var mycket mer förälskad i Walter Loos än Sandrien var i Ernst: hon skyndade sig med disken som om hon hörde bombplan närma sig och ville bli klar med alla tallrikar innan bomberna började falla.

När Walter passerade deras hus gav han till en kort, skarp busvissling. Det var en vana som Ernst också lade sig till med. Då tog Dien och Sandrien genast av sig sina förkläden och tassade bort till väskan som de förvarade sina högklackade skor i. Sandrien fick egentligen inte ha sådana skor, men Dien hade gett henne ett av sina gamla par. Dien lät sin yngsta syster följa med överallt, och kanske var det så att ingen vågade tro att hon skulle ta med henne ut på dåligheter.

En kort, gäll vissling... och fotsteg som avlägsnade sig: så förlöpte det även kvällen den 10 oktober. Dien och Sandrien skyndade sig ut och gick upp på Rijdsdijk. Det var inte Walter de såg, utan Ernst. En bit längre bort, strax bortom nästa hus på vallen, kom de ikapp honom. Han hälsade på dem med en kort nickning. De andra kommer snart, sa han med låg röst. »*Sie kommen ...*«

»Zse kommen, zse kommen...« muttrade Dien. Hon avskydde tyska. Annat var det med Sandrien, som hade studerat det främmande språket med stor iver och entusiasm när hon gick i femte och sjätte klass. På order av ockupationsmakten hade alla lektioner i franska år 1941 bytts ut mot lektioner i tyska. Sandrien hade gärna lärt sig engelska också, fast det hade inget med ockupationen att göra; hon var helt enkelt förtjust i språk.

Knappt fem minuter senare skymtade de Walter och menige Heinz Willems i det höstliga halvmörkret. Utan Ernst och Heinz, och framför allt utan Walter – underofficeren som var högst i rang på Rijdsdijk – skulle Dien och Sandrien inte komma långt: utgångsförbudet började klockan åtta på kvällen, senare än så fick ingen vistas utomhus. De som vågade sig ut ändå kunde räkna med att bli arresterade eller grundligt utfrågade om bröder och fäder om de inte kunde visa upp ett giltigt *Ausweis*. Tillsammans med militärerna kunde Dien och Sandrien dock vara ute och roa sig hela kvällen och till och med återvända hem runt midnatt.

Walter förbjöd de andra att röka i mörkret. Att tända en cigarett på kvällen var enligt honom det farligaste en militär kunde göra. Varje kväll var Walter lika rädd för att utsättas för fientliga handlingar. Bakom varje mur tyckte han sig ana »partisaner« som bara väntade på att hoppa fram. Dien tog det inte på allvar. »I den här byn händer det ju aldrig någonting«, påstod hon, men det stämde inte alls överens med fakta: med början i maj 1940 hände det tvärtom alldeles för mycket i det lilla samhället.

Om Walter Loos kan jag berätta avsevärt mycket mer än om Ernst Lange, trots att det råder en viss osäkerhet kring hans namn. I rättshandlingarna heter han Walter, Walther, Loos,

Loys eller Loot. Samma dokument uppger hans exakta längd: 1,75. Spenslig, mörkblond, blå ögon, blek på gränsen till askgrå hy. Tjugotre år, född 1921 i tjeckiska Sudetenland och son av en tyskspråkig familj som var starkt pronazistisk. Walter gick in i armén frivilligt i början av kriget, precis som hans båda bröder och hans syster. År 1944 befordrades han till båtsman i den tyska krigsmarinen, vilket gav honom sergeants rang. Sedan sommaren hade han fört befäl över de tyska soldaterna som var inkvarterade på Rijdsdijk, 15 man allt som allt.

Bland byborna gjorde han sig mycket illa omtyckt. Loos var en viktigpetter och en gaphals. Han underlät aldrig att kontrollera en förbipasserande cyklist, och minst en gång i veckan organiserade han räder för att hitta unga män som kunde skickas till Tyskland för arbete. Byborna kallade honom »röde sergeanten« eller »sergeanten med den röda cykeln«. När han kom gående på vällen i mörkret hände det ibland att pojkar de Kooning och deras vänner, pojkar de Robbmond, kastade småsten på honom. Vallarna var inte asfalterade utan strödda med stybb, och var och varannan kilometer stod det en låda full med dessa utbrända kolreser, de användes för att fylla gropar och vattenpölar efter häftiga skyfall. Pojkar de Kooning och Robbmond brukade alltså gömma sig bakom en häck och kasta kolgrus på Loos och hans mannar. En gång gav Loos order om att öppna eld. Visserligen sköts det bara ett par varningsskott, men att också ett oskyldigt pojkestreck bestraffades med vapenvåld var ändå kännetecknande för honom.

»Loos är ett riktigt nazistsvin«, sa de på vällen. Varför Dien de Regt genast blev så häftigt förälskad i honom är en gåta. Loos inkvarterades hos Jan Krijn Jabaaij på Rijdsdijk den 6 september 1944. Mindre än en månad senare hade

Dien »idkat köttsligt umgänge« med honom flera gånger, vilket hon förklarade när hon förhördes av tre utredare från den politiska spaningsroteln den 15 januari 1946. Var hon rädd att bli en gammal ungmö? När Dien var 23 år hade hon fortfarande aldrig haft fast sällskap, däremot ett antal kortare romanser, men Loos var mer än så för henne.

Någon lättvindig flirt kan det inte ha varit fråga om. Dien fortsatte att umgås med Loos när han i slutet av 1944 förflyttades till Hoogvliet, åtta kilometer längre bort, och när han fyra månader före krigsslutet kommenderades till Helvoetsluis flyttade hon också dit. Det måste ha varit kärlek, äkta blind kärlek, något annat är knappast tänkbart. Efter kriget fick Dien ett äktenskapsanbud från rektorn för en yrkesskola, men han avvisades resolut. Senare gick hon under en kort period ut med en polis, men hon sa själv att hon ogillade uniformer och det dröjde inte länge innan hon satte stopp för hans uppvaktningar. Vad Walter Loos beträffade tycks hennes aversion mot uniformer inte ha haft någon som helst inverkan.

Inte heller var det så att förhållandet med sergeant Loos gav henne några materiella fördelar att tala om. Ibland fick hon choklad av honom, och då och då en cigarett som hon inte vågade tacka nej till. Hon rökte inte. Efter två, tre puffar kastade hon bort den, vilket var tillräckligt skäl för pojkarna de Kooning att följa efter henne; de turades om att blossa på cigaretten, till sista tobaksflarn.

Dien de Regt förblev ogift i hela sitt liv. Tillsammans med Walter Loos var hon lycklig i några månader enligt samstämmiga vittnesuppgifter. Hon »strålade«, var »glad som en lärka«, en av de »muntraste och roligaste kvinnorna i hela byn«.

Walter Loos hade inkvarterats med Heinz Willems och två andra soldater hos Jan Krijn Jabaaij. För Jabaaijs del var det allt annat än en bestraffning, sedan 1942 hade han varit gruppleddare för det nederländska nazistpartiet NSB i Rhoon och han njöt av den makt och det inflytande som kriget gav honom. Ofta följde han med Loos ut på patrull.

Jan Krijn Jabaaij kom från Zeeland, den lilla fiskeorten Bruinisse. Med fiske var det svårt att förtjäna sitt levebröd på 30-talet, och som så många andra zeeländare flyttade Jabaaij norrut, till en liten by strax söder om Rotterdam. Han jobbade som byggarbetare och hyrde år 1937 ett hus som han renoverade helt själv. Politiken höll han sig undan, även när kriget bröt ut. Först i januari 1941, när Tyskland tycktes oöverbinnerligt och tyskarna hade etablerat sin närvaro i stora delar av Nederländerna, blev han medlem i NSB. Det var inte helt lätt att bli det; bara under 1941 tredubblades antalet medlemmar i den nationalsocialistiska rörelsen till 90 000 och ledningen för NSB kunde kosta på sig att vara kräsen. Endast män som osjälviskt verkat för partiet som sympatisörer eller som tidigare gått med i en av partiets underavdelningar – WA (Weerbaarheids Afdeling, NSB:s paramilitära gren), Nederländska SS eller det nationella ungdomsförbundet Jeugdstorm – var kvalificerade att bli medlemmar. För män mellan 18 och 40 år rådde tjänsteplikt i WA. Jan Krijn Jabaaij var trettionio år när han blev medlem i partiet och fullgjorde sin tjänsteplikt i WA hösten 1941. Det var tydligen ingenting som han kände några betänkligheter inför, annars hade han ju kunnat vänta ett par månader med att bli medlem. Eller var han först och främst ute efter ett välbetalt jobb? Medlemskapet i NSB kunde i så fall vara till stor nytta. I januari 1942 tog han tjänst hos Westdeutscher Wach- und Schutzdienst. För den här tyska

firman arbetade han fram till april 1945 som väktare vid olika Wehrmachtinrättningar i och omkring Rotterdam. Han gick klädd i Wachdiensts uniform, som var slående lik den svarta uniform han burit i WA, och han var beväpnad med ett franskt gevär. Under förhören efter kriget upprepade han det sistnämnda otaliga gånger, med en missnöjd ton som lät ana att det måste ha irriterat honom gränslöst att han inte fick bära ett tyskt vapen.

Precis som tiotusentals andra kollaboratörer anade Jan Krijn Jabaaij fara å färde den första veckan av september 1944: söndagen den 3 september befriade de allierade Bryssel och måndagen den 4 september erövrade de Antwerpen från tyskarna. Tisdagen den 5 september skulle de vara i Rotterdam, fruktade medlemmarna i NSB. Tusentals av dem flydde österut.

På Galna tisdagen, som den kom att kallas, skickade Jan Krijn Jabaaij sin hustru Nicolina till Tyskland, där hon kom att stanna under resten av kriget. Att hon gett sig av var dock inget han sörjde särskilt länge. Redan dagen därpå, den 6 september, inkvarterades Loos och tre andra tyska soldater i hans hus, och senare samma månad flyttade Linda de Bondt hem till honom. Linda jobbade på det tyska byggnadskontoret. Hon var 24 år, tidigt gift, tidigt skild, medlem i NSB, peroxidblond och tokig i svarta uniformer och blankputsade stövlar.

Också kvällen den 10 oktober var Linda hemma hos Jabaaij, tillsammans med sin väninna och kollega Kitty – hon jobbade också på byggnadskontoret. Förutom dem var även en NSB-väktare från en grannby på besök. De drack några glas med de inkvarterade tyskarna och spelade ett parti kort, men Loos var märkbart otålig och rastlös. Han ville gå ut.

»Varför det?« frågade Jabaaij.

»Jag har något att dricka.«

Den här dialogen återgavs senare av Jabaaij. Inför förhörsledarna ska han ha flinat när han härmade Loos. Sergeanten pratade riktig hygglig nederländska, han kunde åtminstone göra sig förstådd, även om det ofta blev fel när han gjorde alltför direkta översättningar av uttryck från tyska. Hans språk var stramt.

Något att dricka! Det trodde Jabaaij inte ett dugg på. Drack gjorde de hemma hos honom. Var han kanske en dålig värd? Hos honom saknades det väl nästan aldrig något att dricka?

Loos blev ännu mer otålig. Han ville träffa Dien så fort som möjligt och som svepskäl för att komma därifrån sa han att han och ett par av mannarna måste gå en patrullrunda. Det lät viktigt: en patrullrunda. Han tecknade åt menige Willems att följa med och lämnade huset. När de närmade sig Groene Kruisweg såg de Ernst Lange stå och vänta tillsammans med Dien och Sandrien på andra sidan den stora vägen. Ernst Lange var inkvarterad med tio andra soldater hos en bonde på Rijsdijk 303.

De korsade Groene Kruisweg. Den här huvudleden anlades mellan 1930 och 1934 med medel från Gröna korset, i avsikten att snabbare kunna transportera sjuka och skadade från öarna per ambulans till Rotterdam. Det var den första asfalterade stamvägen i regionen och inte minst 1940 kom den till stor nytta: de tyska motorfordonen kunde ta sig fram rasande snabbt. När sällskapet hade tagit sig över vägen fortsatte de över cykelbanan och enkelspåret för ångspårvagnen som gick mellan Rotterdam och kustorterna Hellevoetsluis och Oostvoorne. Efter asfalt, sten och spårspår gick de på grus igen. Rijsdijks grus.

Det var vackert väder. Jag vill betona det: det var vackert, klart och torrt höstväder. Nästan vindstilla, halvmulet, behaglig temperatur. Klaas Pikaar, som gått under jorden och gömt sig på en adress på Rijsdijk, rullade vid sextiden ut sin cykel från gårdsskjulet. Han skulle cykla hem till sina föräldrar i Hoogvliet för att fira sin tjugonde födelsedag tillsammans med dem. Han hade funderat på om han skulle ta på sig överrocken, men så tittade han upp på himlen och tänkte: Nej, det behövs inte. Han trampade därifrån i bara jackan. Efteråt skulle han aldrig glömma den där kvällen: hade det inte varit för att han fyllde år och cyklade hem till sina föräldrar hade han inte längre varit i livet.

På Rijsdijk, en av de lägsta och högsta vallarna i byn, blev man snabbt varse hurdant vädret var. Man kände varje vindpust och man kunde se mörka moln närma sig på flera kilometers håll. Det behövde inte regna mycket för att man skulle bli alldeles genomblöt på Rijsdijk. Blev det riktigt kallt gjorde man klokt i att stoppa ner en tidning innanför byxorna för att inte förfrysa kroppens ädlare delar.

På den tiden då Rhoon fortfarande var en ö i Maasdeltat skyddade Rijsdijk hela den östra sidan. På 1400-talet utvanns nya landområden; Rhoon kom att anslutas till den större ön IJsselmonde och Rijsdijk förlorade sin vitala funktion. Ändå kunde man flera århundraden senare se att vallen ofta förstärkts för att stå emot annalkande stormfloder. Således ansåg byborna att nazisterna gjort sig skyldiga till ett allvarligt missdåd när de lade stora landstycken öster och söder om Rijsdijk under vatten.

Rijsdijk började i tätbebyggelsen och löpte i en halvcirkel tillbaka till den äldsta delen av byn. Jag är dålig på att uppskatta avstånd, i synnerhet när det gäller avstånden på orten där jag växte upp. När det blåste måste jag ställa mig

på tramporna för att orka trotsa vinden när jag kom cyklande på Rijsdijk. Med minnet av de där cykelturerna i bakhuvudet tänker jag mig att vallen måste vara minst en mil lång, den tog ju aldrig slut, men en blick på kartan ger vid handen att den inte sträcker sig mer än sex kilometer.

Den första delen av vallen kantades av ståtliga herrskaps-hus och villor från slutet av 1800-talet, och där låg också byns två skolor: den allmänna och den kristna. Längre bort bestod bebyggelsen av ömsom lantarbetarhus och ömsom bondgårdar. Längs vissa sträckor var det femtio eller hundra meter mellan husen, på andra ställen stod de tätt intill varandra, som om grannarna behövde varandras värme. Ju mer man avlägsnade sig från byns centrum, desto större blev skillnaderna mellan fattiga och rika. Bondgårdarna, som låg ett hundratal meter från vallen, var stora lantgods från 1600- och 1700-talen, medan husen på vallslutningen var små och saknade sovrums, där sov man uppe på vinden. Allt var knappt och obetydligt i de här lantarbetarbostäderna, som uttryckte de i sten att invånarna måste stå på knä för bonden som skänkte dem arbete. Dien och Sandrien växte upp i ett sådant hus. På nedervåningen fanns det två sovalkover, den ena tillhörde föräldrarna och den andra deras gifta dotter Neeltje och hennes man. Resten av barnen sov uppe på vinden, flickorna på den ena sidan, pojkar på den andra. En gardin var det enda som skilde utrymmena åt.

Från den mittersta delen, där Rijsdijk var som högst, kunde man kilometervis se över lin- och rågfält, över potatisåkrar som strax före skörden förvandlades till vidsträckta mattor av grönskande blast, över äppel- och päronodlingar. Hösten 1944 fanns den här utsikten dock bara i bybornas minnen av tiden före kriget: området dränerades inte längre och det grumliga vattnet stod en halvmeter högt ute på

fälten, ända bort till Waalhavens flygplats. Vallarna förblev torra, och likaså Groene Kruisweg som var upphöjd en meter över marken. Dessutom var ett antal förbindelsevägar mellan Rijdsdijk och Essendijk fortfarande framkomliga.

Vid kafé De Tol gjorde Rijdsdijk en skarp sväng åt vänster. Vid foten av vallen låg en liten hamn, där man tog ut tull till långt in på 1800-talet. Huset nere vid vattnet, där fyra eller fem familjer bodde, var det tidigare färjehuset. De resande kom från Rotterdam, och på en flatbottnad färja, som rymde både fordon och hästar, korsade de en flod som såg ut som ett brett dike, men som var förrädiskt djup: de Koedood. På andra sidan, i Wieger Mantz kafé, måste tullavgiften betalas: en cent per fordon. Lite längre bort på vallen drev hans bror Hugo Mantz speceriaffär i sitt gårdshus. Mantz hade elva barn. Familjer med så många barn kunde man nästan vara säker på att de antingen var nyreformerta eller romersk-katolska. Hugo Matz var katolik.

I nästa bondgård bodde Aai de Boeij. Han ägnade sig åt svartslakt och svarthandel, det visste alla på Rijdsdijk, alla utom tyskarna. Vad Walter Loos och Ernst Lange däremot visste var att han hade en vevorgel stående ute i lidret. Vackra sommarkvällar öppnade Aai de Boeij liderdörrarna och lät positivet spela upp. Det hade han gjort i september 1944; kanske var det då och där Ernst dansade med Sandrien för första gången, på vallen, utanför lidret. Eller var det hemma hos Nel ändå, strax bortom Het Sluisje?

De gick vidare. Vid Het Sluisje iaktogs de av bröderna de Kooning och en av pojkarna Robbemond. Märkte de det? Tyskarna hade infört sommartid, till och med oktober föll skymningen först efter klockan sju. Pojkarna de Kooning stod och njöt av de sista minuterna innan utgångsförbu-

det började. Ofta dröjde de sig kvar några extra minuter. Senast klockan tio över åtta gick de in och satte sig för att spela kort med några jämnåriga pojkar som bodde i närheten. Mycket annat fanns det inte att göra. Radion hade de blivit tvungna att gå till rådhuset och lämna in. Till en början hade nästan ingen på De Tol och Het Sluisje gjort det, men så skvallrade en av tysk flickorna om att man hos familjen Wagenmeester lyssnade på Radio Oranje och BBC, vilket genast ledde till att tyskarna genomförde en razzia: bort med alla radioapparater. Från och med då återstod inget annat än kortspel, och efter klockan åtta på kvällen var invånarna i byn gruvligt uttråkade. Med undantag för flickorna som umgicks med tyskarna.

Såg de några andra pojkar stå där, snett bakom pojkarna de Kooning? Eller lade de inte märke till någonting? Titta de Dien bara på Walter, och Ernst bara på Sandrien? Kom Heinz släntrande en bit bakom dem med blicken fäst vid sina egna soldatkängor?

Det var så många människor i rörelse på Rijdsdijk; vart och vartannat ansikte var främmande. Även på öarna Voorne och Putten hade tyskarna lagt stora landområden under vatten för att förhindra luftlandsättningar strax bakom kusten. Tvåhundra personer som evakuerats från Zuidland och Zwartewaal hade inhysts hos familjer i Rhoon. Bönder, lantarbetare och linberedare med sina fruar och barn. Dessutom fanns det också ett stort antal män som gömde sig för att undkomma tvångsarbete i Tyskland. Hela och halva familjer hade följt med dem, flickor och kvinnor som man lätt blandade ihop eftersom de aldrig vågade se på någon och rörde sig som skuggor på vallen. Andra familjer hade övergett sina hem i Rotterdam, där det blev allt svårare att få tag på mat och bränsle.